

КИЇВСЬКИЙ СРІБНИЙ ХРЕСТ-МОЩОВИК 1671 р. МАЙСТРА ФЕДОРА ЗОЛОТАРЯ

Серед мистецьких скарбів Києво-Печерської лаври почесне місце належить срібному хресту з ризниці Успенського собору, датованому 1671 р.¹ У 1968 році його було передано з Києво-Печерського історико-культурного заповідника до створеного тоді Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України. У 1997 р. з цього хреста було демонтовано срібні пластини, які вкривали чільну, спідню й бічні сторони семикінцевого дерев'яного хреста з маленькими “кіотцями” з реліквіями, вкритими тонкими срібними з позолотою пластинками з відповідними гравірованими написами. У 1999 р. цей визначний твір опубліковано з докладним описом й наведеним авторським написом з ім'ям ювеліра². За опублікованим описом, в центрі дерев'яного хреста вміщено маленький дерев'яний хрестик з Розп'яттям, а на руків'ї хреста вирізано напис, що за змістом майже цілком відтворює напис, розташований на зворотній стороні срібного хреста³ (рис. 2, 5). Так само докладно позначені всі вміщені до хреста реліквії, починаючи з верхньої частини тієї ж самої сторони витвору (рис. 2, 4, 5).

Наше дослідження твору, розпочате влітку 1992 р., було спрямоване на вивчення іконографії й стилю хреста, а також характер складу реліквій, що й досі залишається актуальним.

Семикінцевий хрест (МІКУ, ДМ-7909), розміром 43,0×27,5×2,7 см (рис. 1), за типологією є традиційним для поширених в Україні від ранішніх часів. Про це свідчить, зокрема, датований 1546 р. срібний хрест з с. Михайлівки на Сумщині (МІКУ, ДМ-6863), хоч він і має дещо інші пропорції⁴ (рис. 6). Еволюція форми простежується і на срібних напрестольних хрестах, виготовлених у 1598 та 1640 р. за наказом печерського архімандрита Никифора Тура та митрополита Петра Могили⁵. На відміну від цих хрестів, хрест, датований 1671 р., має більш видовжену велику перекладку, що майже втричі перевищує верхню.

Чільну пластину описуваного хреста прикрашено карбованим зображенням Розп'яття, з погруддями пристоячих – Богоматері та Іоана Богослова. За іконографією Розп'яття, це

дещо спрощений варіант гравюри зі “Служебника” киево-печерського друку 1629 р., відтвореної в пізніших українських виданнях⁶. Пластика зображення свідчить про ренесансні впливи. Певною мірою вона подібна до зображення на срібному хресті на седесі, виконаному львівським майстром Андрієм Касіяновичем у 1638 р.⁷. Високий рельєф м'яко модельований, без зайвої деталізації, котра була б доречною при надмірно тонких і довгих руках (особливо у порівнянні з зігнутими в колінах ногами). Мабуть не слід дорікати золотарю з приводу такого порушення анатомічних форм; ймовірно, це спосіб відтворення стану розп'ятого Христа. Тонким штрихом нанесено супровідні написи та монограми. Навколо розташовано десять великих вставок з напівкоштовного каміння й скла у високих кастах з пелюстками. Не зовсім звичайним виявляється розташування нижче, на рукояті, гравірованої фігури св. чудотворця Спиридона Тримифунтського, виконаної на повний зріст у лінійній манері.

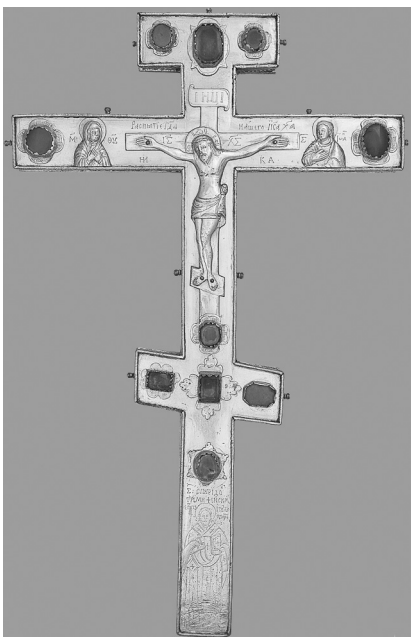

Рис. 1. Срібний хрест-мощовик. 1671.
Чільна сторона.

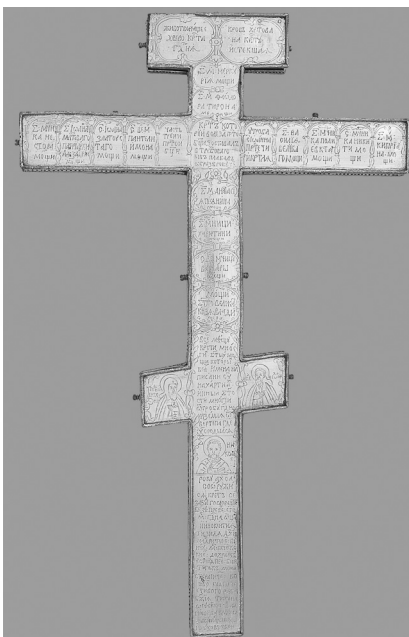

Рис. 2. Срібний хрест-мощовик. 1671.
Зворотня сторона.

Рис. 3. Срібний хрест-мощовик. 1671. Фрагмент бічної сторони.

Рис. 4. Срібний хрест-мощовик. 1671. Написи з переліком реліквій.

Рис. 5. Срібний хрест-мощовик. 1671. Історичні написи та пам'ятка „строителю церковному”.

Площина спідньої пластини хреста поспіль вкрита різними написами з невеликими ділянками для гравірованих погрудних зображень преподобних Антонія і Феодосія Печерських (на кінцях нижньої перекладини), а також св. Миколи (на рукояті) (рис. 2). У написах – перелік 19 реліквій, вміщених до хреста-мощовика (рис. 4:1–19), а також їх загальна характеристика з додатковими відомостями (рис. 5:20) та пам’ятний напис або “літопис” з переліком осіб, причетних до виготовлення виробу (рис. 5:21). Дрібний напис на вузьких бічних гранях хреста (рис. 3) може бути визначений як інструкція по його триманню. “Строителю церковному” наказується після освячення води зняти чільну пластину й оглянути, чи не затекла туди вода, а, за потреби, просушити, не торкаючись мощів, котрі в кіотцях” (рис. 5; 22).

Не порушуючи питання про автентичність означених реліквій, потрібно визначити їх склад. Першим згадано “Животворящее Древо Креста Господня”. Йдеться про маленьку частинку справжнього Хреста, котру слід долучити до числа відомих⁸. “Кров Христова на Кресті истекшая” не належить до числа поширених реліквій. Однак вона наявна у візантійських релікваріях XII ст.⁹, а також у відомому ковчезі суздальського архієпископа Діонісія, 1383 р.¹⁰. Додатково згадані “святости”, в даному разі “от Гробу Господня и земля от вертепа, где Христос родился”, – це звичайні свлогії з Святої Землі, з якими поверталися богомольці. Більш цікава згадка про “крест, котрій в слезах Пречистой Богородици zostавals’ в Трёмбовато, як плакаль образ року 67”. Тобто

Рис. 6. Срібний хрест з с. Михайлівки на Сумщині (МІКУ, ДМ-6863).

йдеться про локальну реліквію, яка привернула до себе увагу у 1667 р. незадовго до виготовлення хреста-мощовика. Можливо, що не зовсім точно прочитано топонім, і мова йде про чудо в Терембовлі (Теребовлі) в межах Галицької землі.

Щодо мощів (у порядку їх перелічення в написах, розташованих на зворотній стороні виробу (рис. 4)), то це мощі великомученика Меркурія Каппадокійського, скіфа, воєначальника, двічі мученого у Римі й страченого у Кесарії Каппадокійській в середині III ст. (пам'ять 24 листопада). Згідно з церковною традицією, у 363 р. великомученик чудесно уразив імператора Юліана Відступника; у візантійському мистецтві є такі зображення¹¹. Шанування святого було пов'язане головним чином з Кесарією Каппадокійською, де існував його мартирій: голова і більша частина мощів – у соборі Майнця¹². Мощі Феодора Тирона, великомученика, військового з Амасії у Понті, страченого за відмову принести жертву поганським богам та спалення головного капища близько 306 р. (пам'ять 17 лютого), перебували у Константинополі в присвяченому йому храмі, а голова зберігалася у Гаєті¹³. Не зовсім зрозуміло, мощі якого саме Нестора-мученика, адже відомі єпископ Магидійський у Памфілії, розіп'ятий в 250 р. у Пергамі (пам'ять 28 лютого), і Солунський, сучасник св. Дмитрія, страчений в 306 р. (пам'ять 27 жовтня). Перший мав бути означений радше як священномученик. Місцезнаходження мощів обох невідомо. Мощі св. Іоана Милостивого, патріарха Олександрійського, який упокоївся на острові Кіпрі в 612 р. (пам'ять 12 листопада), були в Константинополі, а нині знаходяться у монастирі Іллі пророка на острові Санторині. Мощі Іоана Златоуста, померлого в 407 р. (пам'ять 14 вересня), в 438 р. перенесені до візантійської столиці: голова з Ватопедського монастиря на Афоні потрапила до Москви, а мощі опинилися в Римі. Деяко загадковим є означення “утроби” Іоана Предтечі, оскільки може йтися про череву або серце, тобто реліквії, досить незвичні для цього святого. Мощі Василя Великого, що упокоївся в 379 р. (пам'ять 1 січня), розпорошені: частина в 1099 р. перенесена хрестоносцями до Фландрії, а голова була в Константинополі. Мощі мученика Полієвкта, страченого у Мелитині Вірменській в 259 р. (пам'ять 9 січня), перенесено до спорудженого на його честь за часів імператора Юстиніана величного храму у Константинополі, а пізніше були у храмі Апостолів. Мощі мученика Никити, спаленого близько

372 р. (пам'ять 15 вересня), були у візантійській столиці. Мощі мученика Кипріяна важко ототожнити з певною особою, бо відомо їх кілька. Анастасій Пересянин, що помер в 627 р. (пам'ять 22 січня), преподобний, мощі якого були в Константинополі. Мощі мучениці Харитини могли належати Коринфській або ж Римській: перша з них постраждала в 258 р. (пам'ять 10 березня), інша – в 166 р. (пам'ять 1 червня). Її мощі – у монастирі Капуцинів у Римі.

Окремо зазначимо мощі великомучениці Варвари, страченої близько 306 р. (пам'ять 4 грудня), у київському Михайлівському Золотоверхому монастирі, оточені чудесами¹⁴. Мощі київського князя Володимира, що упокоївся в 1015 р. (пам'ять 15 липня), знайдені в руїнах Десятинної церкви в 1635 р. і з того часу відомі в Києві, а також у Москві.

У згаданому переліку значиться також “часть труни Пресвятой Богородици” – очевидно невеликий кам'яний уламок, принесений кимось із прочан з Палестини.

Отже, за складом реліквій можна визначити, що основним джерелом їх походження була таки візантійська столиця. Привертає увагу кількість реліквій. Якщо порівняти її з тим, що виявлено в хресті-мощовику, виготовленому близько 1595–1600 р. для полоцького уніатського архієпископа¹⁵, або ж у різних мощовиках зі скарбниці Троїцько-Сергієвої лаври¹⁶, стає цілком зрозуміло, що все це міг надати лише Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель (1656–1683), видатний історик і письменник, за благословенням якого створювався цей срібний з позолотою хрест-мощовик¹⁷.

До фінансування роботи долучився багатий київський міщанин Тихон Огієнко зі своєю дружиною Євфимією, про яких, на жаль, інформації немає. Натомість відома постать майстра, раніше знаного завдяки виконаному ним в 1655 р. панагіару¹⁸. Ім'я Федора Золотаря зустрічається також у книзі київської ратуші від 1693 р., в докладному описі землі на Подолі, що належала Києво-Братському училищному монастирю¹⁹. Проте не виключено, що йдеться про різних майстрів з однаковим іменем, оскільки важко уявити, що один і той самий майстер працював упродовж такого тривалого періоду (1655–1693 р.).

Цей хрест-мощовик свідчить про те, що золотар не лише був вправним гравером, а й добре виконував карбування, з розумінням європейського художнього стилю.

До сказаного додамо, що ікона, назва якої викликала запитання, є образом Теревовлянської Богородиці, що походить з м. Теревовлі – давньої столиці Подільського князівства. Запис про неї значиться в Теревовлянській судовій книзі під 1663 р. Львівський єпископ Йосип Шумлянський переніс образ у Львівський кафедральний собор св. Юри, де він зберігається досі²⁰.

Як приналежність лаврського церковного начиння хрестомощовик 1671 р. цікавий тим, що в ньому традиція цілком природно сполучається з новим напрямком у золотарстві. Це особливо помітно в контексті балканських виробів і творів московського кола, досить численних та різноманітних, виконаних із залученням західних ювелірів, котрі часто отримували незвичні для них замовлення. Київським золотарям в цій справі було простіше, адже вони міцно стояли на місцевому ґрунті.

Примітки

- ¹ Альбом видов Успенской Киево-Печерской лавры и снимков Древностей и Достопримечательностей, хранящихся в ее ризнице. - К., б.г. – С. 2; Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. – М., 1908. – С. 291.
- ² Арустамян Ж.Г., Баглій В.О. Невідомий твір київського майстра Федора Золотаря у зібранні Музею історичних коштовностей України // Державний музей історії України. К., 1999. – С.45–52.
- ³ Там само. – С.49.
- ⁴ Історія українського мистецтва. – Т.ІІ. – К., 1967. 1 л. 271, 272; Петренко М.З. Українське золотарство XVI-XVIII ст. – К., 1970. С. 44, 52.
- ⁵ Церковні старожитності XVI-XVII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Каталог виставки. – К., 1999. – № 16, 20.
- ⁶ Пуцко В.Г. Розп'яття в киево-печерській гравюрі першої половини XVII ст.: питання іконографії і стилю. // Могилянські читання. Збірник наукових праць. 2001. – К., 2002. – С. 162–172.
- ⁷ Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach. 1384–1640. Lwów, 1889. – S. 86–91. Fig. 18,19; Петренко М.З. Українське золотарство XVI-XVIII ст. – К., 1970. – С. 63–64. Іл. на с. 60–62.
- ⁸ Frolov A. La relique de laVraie Croix. Paris, 1961.
- ⁹ Византийские древности. Произведения искусства IV-XV веков в собрании музеев Московского Кремля. Каталог. – М., 2013. – С. 185–189. – № 25.

- ¹⁰ Рыбаков Б.А. Русское датирование надписи XI-XIV веков // САИ. Вып. Е 1–44. – М., 1964. – С. 46–47. Табл. XXXVII. – № 54.
- ¹¹ Смирнов А.П. Греческий амулет из собрания академика Н.П. Лихачева с изображением чудесного убиения святым Меркурием Юлиана Отступника // Византия и византийские традиции. Сборник научных трудов. – СПб., 1996. – С. 184–188; Залеская В.Н. Послесловие к статье А.П. Смирнова // Там само. – С. 188–192.
- ¹² Архим. Сергей (Спасский). Полный Месяцеслов Востока. – Т. II: Святой Восток. – М., 1876. – Ч. II. – С. 371. Відомості про святих та їхні моці переважно наведено за цим джерелом.
- ¹³ Моці, що зафіксовані у Константинополі, перелічені у вид.: Majeska G.P. Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Washington, 1984.
- ¹⁴ Див.: Повість о преславных чудах святой великомученицы Варвары // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 260–264.
- ¹⁵ Пуцко В. Словянская надпись на кресте-реликварии из Полоцка. // Slovo. Sv. 30. Zagreb, 1980. – С.101–118.
- ¹⁶ Пуцко В.Г. Кресты-мошевики и ковчеги-мошевики XIV-XVI вв. в Троице-Сергиевой Лавре // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2006. – № 2 (24). – С. 82–91.
- ¹⁷ Про нього див.: Українська література у портретах і довідках. Давня література. Література XIX ст. – К., 2000. – С. 58–59.
- ¹⁸ Петренко М.З. Українське золотарство XVI-XVIII ст. – К., 1970. – С. 190; Мішнев О.І. Панагіар 1655 року київського майстра Федора // Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. – К., 1993. – С. 69.
- ¹⁹ Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. – К., 1893. – С. 115.
- ²⁰ Barącz S. Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce. Buczacz, 1891. S. 158–160. Щиро дякую Н.О. Сінкевич, котра звернула мою увагу на це рідкісне видання.